

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-192-214

УДК [821.161.2-7-97(051):741.5:32.019.5](47+57)"1955/1985"

ORCID: 0000-0002-5013-5371

Олександра Степанівна Киричук

Радянська дійсність у релігійних сюжетах карикатур журналу “Перець” другої половини 1950-х – початку 1980-х років

Досліджено релігійні сюжети карикатур сатирично-гумористичного журналу “Перець” другої половини 1950-х – початку 80-х рр. Визначено ступінь залежності антирелігійної тематики їх творів від основних документів та ідеологічних настанов КПРС і КПУ. Через карикатурні біблійні образи чортів, ангелів, святих, апостолів і самого Бога художники показували злободенні теми кризи соціалістичної економіки періоду “застою”: блат, корупцію, хабарництво, патерналізм, просування родичів на керівні посади, намагання дістати бажані продукти “з-під поли”, крадіжки, випуск бракованої продукції на підприємствах тощо.

Встановлено, що карикатури “Перця” релігійної тематики є джерелом до вивчення особливостей роздвоєної поведінки радянських людей, коли з однієї сторони атеїстична пропаганда не викликала публічних заперечень, а з іншої – збереження релігійних традицій у сімейному побуті.

Ключові слова: карикатури, сатира, журнал “Перець”, антирелігійна пропаганда, художники, сюжети

Oleksandra Kyrychuk

Soviet reality in religious caricatures of the “Perets” magazine from the second half of the 1950s to the beginning of the 1980s

Religious subjects of caricatures in the publications of the satirical and humorous magazine “Perets” from the second half of the 1950s to the beginning of the 1980s are studied. Examples of satirical graphics by leading artists K. Ahnit-Sledzevskyi, Z. Tolkachov, L. Boiko, A. Harutyunyants, B. Shapoval (Be-Sha), V. Hlyvenko, K. Zaruba are given. The structure and content of the rubric “Lives of Saints and Wicked” authored by A. Vasylenko and S. Gerasymchuk are described.

The degree of dependence of the anti-religious themes of their works on the main documents and ideological guidelines of the CPSU and the CPU is determined. It is established that the religious-themed caricatures of “Perets” can be viewed in different ways: on the one hand, the artists carried out party orders to criticize unsatisfactory atheist propaganda, and on the other, their works showed its absurdity, formalism, and testified to the vitality of religious practice in everyday life.

It is found that over the entire period under study, the most acute anticlerical criticism occurred during the Khrushchev period of 1953–1964, which was due to the personal hostility of the Communist Party leaders to the Church. It was mainly aimed at lower Orthodox priests, who were portrayed as fat and greedy, and often drunkards. A certain easing of pressure on the editorial staff of “Perets” can be traced in the second half of the 1960s. The turning point in the expansion of the number of topics devoted to acute social problems occurred in the early 1970s. Through caricatured biblical images of devils, angels, saints, apostles, and God himself, artists showed topical topics

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

of the crisis of the socialist economy during the period of “stagnation”: blats (favors), corruption, bribery, paternalism, promotion of relatives to leadership positions, attempts to get desired products “from under the floor”, theft, production of defective products at enterprises, etc.

Keywords: caricatures, satire, “Perets” magazine, anti-religious propaganda, artists, plots

“Перець” – сатирично-гумористичний ілюстрований журнал, який був одним із найбільш популярних періодичних видань в УРСР. У 1960-х рр. його тираж складав бл. 500 тис. примірників. Водночас це близьке до народу видання, яке сприймалось як розважальне, було офіційним органом Центрального комітету Комуністичної партії України (далі – ЦК КПУ) і виражало її ідеологію, зокрема й атеїстичну (анти-релігійну) політику. Тому карикатури релігійного (антирелігійного) змісту є цікавим джерелом до вивчення антицерковної пропаганди в СРСР та її впливу на свідомість українців.

Мета даної статті – проаналізувати релігійні сюжети карикатур “Перцю” протягом другої половини 50-х – початку 80-х рр. XX ст., класифікувати їхню тематику, охарактеризувати авторів художніх творів, визначити тенденції компартійного впливу на редакційну політику. Хронологічні рамки дослідження обумовлені “хрущовським” і “брежнєвським” періодами.

Для досягнення поставленої мети проаналізовано сукупність карикатур журналу “Перець” 1957–1982 рр. з приватної колекції старшого наукового співробітника Львівського музею історії релігії Ореста Даца. Результати дослідження будуть використані для побудови музейної виставки оригіналів видання.

З огляду на актуальність теми “Перець” є об’єктом досліджень багатьох вітчизняних вчених. Журнал “Перець” як історичне джерело до вивчення різних аспектів повсякденного життя радянських українців досліджує Альона Якубець, але вона характеризує загальний масив гуморесок і карикатур журналу, залишаючи поза увагою сюжети релігійної тематики (Якубець, 2018, с. 145–1953).

У контексті нашого дослідження заслуговують уваги публікації Катерини Єремєєвої, зокрема її монографія “Бити сатирою: журнал “Перець” в соціокультурному середовищі Радянської України”, у якій висвітлюється співвідношення візуальної та наративної інформації в журналі, аналізуються головні персонажі видання та емоційне забарвлення гумористичних творів (Єремєєва: моногр., 2018). У колективній монографії “Українське суспільство в 1960–1980-х рр.” авторка на прикладі сатири журналу “Перець” висвітлює практику деконструювання “радянської людини” в політичному гуморі Радянської України (Єремєєва, 2022, с. 357–379). Вплив партійної цензури на гумористичний формат видання висвітлюється також в іншій статті К. Єремєєвої (Єремєєва, Укр. іст. журнал, 2018).

Загальну характеристику коміксів “Перця” протягом його столітнього періоду подає Тетяна Калитенко (Калитенко, 21). Оксана Гела наводить статистичні дані сюжетів антирелігійної пропаганди на сторінках журналу впродовж 1953–1964 рр. (Гела, 2016). Стилiстичні і жанрові особливості пародій та фейлетонів періодичних видань, вивчають Наталя Віннікова та Наталя Романишина. Окремі аспекти теми також досліджують К. Родигін, І. Собокар, А. Стрільчук, А. Яковлев.

Незважаючи на те, що журнал “Перець” не залишається поза увагою дослідників, карикатури релігійної тематики досі не були об’єктом наукових зацікавлень вчених. Немає також наукового аналізу творчості авторів цих карикатур.

Варто згадати сумну історію попередників повоєнного журналу “Перець”. У 1922 р. українські письменники Василь Еллан-Блакитний і Остап Вишня організували у Харкові випуск “Червоного перцю”, але через тодішню економічну скруту вдалось випустити тільки два його номери. Видання було відновлено у 1927–1934 рр. як додаток до “Вістей ВУЦВК”. Очолив редакцію старший брат Остапа Вишні Василь Чечвянський (справжнє прізвище Губенко). До редакції журналу, окрім О. Вишні, входили популярні письменники-гумористи – члени літературних організацій “Плуг” і Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. “Червоний Перець” присвячував свої дописи і карикатури боротьбі зі спекуляцією, безпорадністю адміністрації, бюрократизмом тощо; була спеціальна рубрика для скарг читачів. Через гостру критику у журналі “окремих недоліків” радянської дійсності ЦК КП(б)У своєю постановою від 20 жовтня 1929 р. різко засудив “політичну кваліфікацію карикатур, вміщених у часописі” як “пасквілі, скеровані проти творчої роботи, що її веде партія та робітничий клас, будуючи соціалістичну Україну”. Було ухвалено конфіскувати 15-ий номер “Червоного перцю” за 1928 р. і перевірити увесь склад редколегії.

З другої половини 1930-х рр. почались репресії проти членів редколегії, яким пред’явили звинувачення в “участі в українській націоналістичній терористичній організації, яка готувала терористичні акти проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду”. Першим під репресії потрапив сатирик Микола Любченко (псевдонім Кость Котко), якого звинуватили у зв’язках з Харківським контрреволюційним блоком та участі в підготовці замаху на Постишева. Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР на закритому засіданні 27 і 28 березня 1935 р. винесла вирок позбавити його волі на 7 років з конфіскацією майна. До трагічного 1937 р. він відбував ув’язнення в Карагандинському таборі Картабу, Біломоро-Балтійському та Соловецькому таборах. Решту членів редакції: Івана Ковтуна (псевдонім Юрій Вухналь), Олексія Савицького (псевдоніми Юхим Гедзь, Олесь Ясний) та інших разом із головним редактором “Червоного перцю” Василем Чечвянським арештували 1936 р. За особистої санкції Сталіна і його найближчих соратників з Політбюро ЦК ВКП(б) Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила їх до найвищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано 15 липня 1937 р. Внаслідок репресій “Червоний перець” перестав виходити (Яковлев, 1918).

У травні 1941 р. сатиричний журнал відновили як ілюстративний додаток до газети “Комуніст”, але вже під зміненою назвою “Перець”. Про попередній журнал і репресовану редколегію не згадували. Для зниклих в СРСР таке забуття було хоч і гіркою, але й звичайною справою. Свіжий “Перець” був спрямований на т. зв. червоний сміх та інтерпретував гумор як зброю, наведену на буденність і виробництво (Калитенко, 2021).

З вересня 1946 р. радянська преса знову зарясніла звинуваченнями “літературних покидьків” у намаганнях “отруїти свідомість нашої молоді, завдати шкоди справі ідейного виховання радянського народу”. 4 жовтня 1946 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про журнал сатири та гумору “Перець””, у якій вказувалось, що “втративши по-

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

літичну цілеспрямованість, редакція журналу стала на неправильний шлях, надаючи місце на сторінках журналу ідеологічно шкідливим писанням і вульгарним вправам низькопробних гумористів”. Новий склад редакції очолив Федір Маківчук – колишній редактор львівської обласної газети “Ленінська молодь” (1938–1940) та редактор газети “Молодь України” (1943–1946) (Яковлев, 2018).

Загальна політика редакції “Перця” протягом другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. відображала тенденції у політичній ідеології КПУ і може бути умовно поділена на три періоди: 1) “хрущовський” антирелігійний “шабаш” 1953–1964 рр.; 2) відносно послаблення атеїстичної пропаганди у другій половині 1960-х рр.; 3) формування інститутів державного контролю за Церквою, посилення партійного впливу на релігійну свідомість населення.

Перш ніж аналізувати релігійні сюжети карикатур журналу, звернемось до характеристики їх авторів. Павло Глазовий про склад художнього цеху писав: “По-різному склалась доля людей, перед тим як вони опинились у вирі гумору. Майже всі мої колеги-ровесники пройшли через воєнні лихоліття. Хто на фронті, хто з певних причин у тилу чи залишився на окупованих територіях, але всі вони і без винятків сьорбнули життєвого лиха. Воно – те лихо, якраз і привило смак до гумору. Та й по війні було несолодко” (Нотатки, 2011).

Тональність карикатур “Перця” найперше задавали художники, які мали досвід атеїстичної пропаганди ще з перших років встановлення більшовицької влади та періоду Громадянської війни. Це були карикатуристи з редакції колишнього “Червого перця”, які уціліли після сталінських репресій. Частина переїхала в Київ з союзних республік після закінчення Другої світової війни.

Політичне ядро художнього цеху “Перця” складали:

– відомий своїми атеїстичними плакатами Казимир Генріхович Агніт-Следзевський (1898–1973) – уродженець Санкт-Петербурга, член Асоціації художників Червоної України (1926–1929); Заслужений діяч мистецтв УРСР з 1960 р. (Нестеренко, 2013, с. 132–133);

– Зіновій Шендерович Толкачов (1903–1977) – виходець з єврейської землеробської колонії Щедріні Мінської губернії Російської імперії; завідувач політпросвіти райкомів комсомолу Києва у 1920-х рр.; фронтовий художник під час німецько-радянської війни; учасник звільнення в’язнів табору смерті Майданек та концтабору Аушвіц; його авторський шрифт використано у написі “Ленін” на мавзолеї у Москві (Андрейканіч, 2012, с. 103);

– Бойко Леонід Семенович (справжнє ім’я Абрам Розенштейн) (1912–?) – біженець з фашистського концтабору, де змінив прізвище; учасник бойових операцій партизанського загону “Розгром”; автор серії “Бойове життя та побут партизан” та карикатур для московського журналу “Раздавим фашистскую гадину”; нагороджений орденом Червоної Зірки і медаллю “Партизану Вітчизняної війни” 1-го ступеню (Лабінський, 2004);

– Анатолій Саркісович Арутюнянц (1921–1999) – уродженець міста Омська (Росія), випускник Казахського республіканського театрально-художнього училища Алмати; з 1948 р. переїхав до Києва (Ламонова, 2018, с. 70–71);

– Шаповал Борис Мойсейович (1895–1968) – автор сатиричних рисунків, пропагандистських плакатів і політичних карикатур (псевдоніми: Бе-Ша, Григораш).

У хрущовський період “відлиги” до редакції журналу “Перець” прийшли й художники, біографія яких не була зразковою з погляду тодішньої партійної ідеології. Володимир Леонтійович Гливенко (1903–1990) перебував в окупованому Києві. Працюючи сторожем на Київській кіностудії, він ночами малював ікони, а потім здавав їх на реалізацію в антикварний магазин на Хрещатику. Ікони виконувались на спеціально підібраних старих дошках, покривались лаком, а потім, для надання антикварного вигляду, їх “підсмажували” у гарячій печі, щоб лак злегка потріскався (Нотатки, 2011). Показово, що саме В. Гливенку належать карикатури на продавців ікон (*іл. 1*).

Іл. 1. Мал. В. Гливенка. Перець. 1960. № 13

У 1953 р. в Україну повернувся художник Ігор Олександрович Дочевський (1918–1997), який тривалий час поневірявся поза її межами, рятуючись від сталінських репресій. Він народився в м. Боржомі (Грузія), куди втекли його батьки, потім повернувся у Глухів до діда, але вже в одинадцятирічному віці йому знову довелося покинути Україну і переїхати у Москву разом з рідними, над якими навис дамоклів меч колективізації. Свої карикатури у “Перці” художник підписував іменем Ігор Олександрович (Карикатури, 1991).

Талановитим художником “Перцю” був Константин Васильович Заруба (1910–1998), який водночас працював у Київському художньому інституті: заступником директора з науково-методичної роботи, завідувачем кафедри малюнка, деканом факультету графіки. Він читав лекції з архітектурних конструкцій, нарисної геометрії, теорії тіней, перспективи, креслення, спеціальної фізики, теплотехніки, світлотехніки, архітектурної акустики, керував курсовим проєктуванням. Також працював у галузі станкового живопису, був майстром жанрових картин, пейзажів, портрета (Босько, 2004, с. 113).

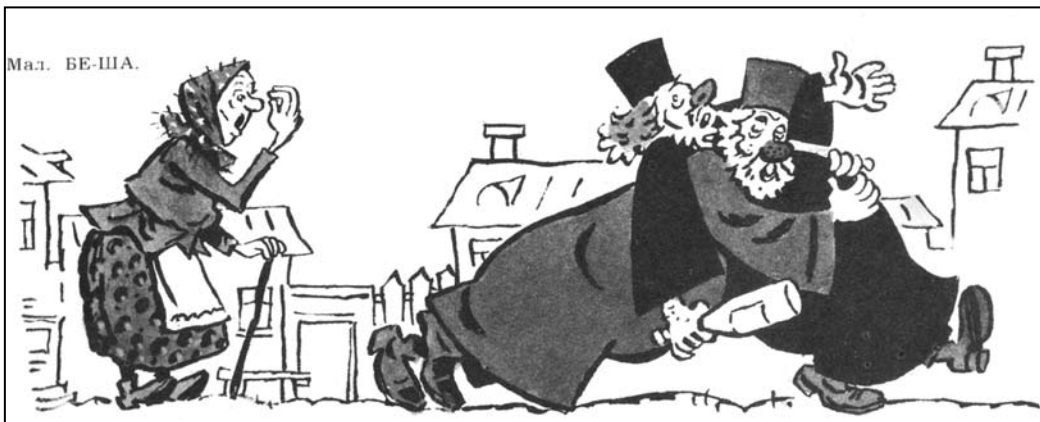
ІІІ. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

У 1960-х рр. до редакції “Перця” прийшли художники нового покоління, які визначили в журналі нові тенденції мистецтва карикатури. Завідувачем художнього відділу, а згодом і головним художником журналу став Валерій Федорович Зелінський (1930–1997) – заслужений діяч мистецтв УРСР з 1977 р. (Зелінський, 1997, с. 260).

Протягом “хрущовського” періоду (1953–1964) редакція “Перця”, як органу ЦК КПУ, вимушена була керуватися у своїй роботі постановами ЦК КПРС “Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення” від 7 липня 1954 р., “Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення” від 10 листопада 1954 р., а також січневою закритою постановою ЦК КПРС 1960 р. “Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” та відповідною постановою ЦК КПУ від 19 березня 1960 р. Ці документи різко контрастували з попередньою повоенною політикою в релігійній сфері. Після XXII з’їзду КПРС (жовтень 1961 р.) питання подальшої розробки ефективності методів ведення атеїстичної пропаганди стало важливим завданням у роботі республіканських партійних організацій. Відповідно у жовтні наступного 1962 р. ЦК КПУ видав постанову “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР” (КПРС і радянська держава..., 1962, с. 248). Тому серед різних гумористичних і сатиричних сюжетів “Перця” чільне місце займали карикатури антиклерикального спрямування.

Партійні документи виражали критику незадовільної науково-атеїстичної пропаганди серед населення, відсутність у її змісті “бойового, наступального характеру”. В руслі завдань постанови “Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення” (в якій зауважувалось, що Церква поживавила свою діяльність, зміцнила свої кадри, поширює релігійну ідеологію, гнучко пристосовуючись до тогочасних умов) у журналі друкувались карикатури на священників.

Карикатури “Перця” висміювали пережитки релігійних вірувань та насміхались над православними священниками – т. зв. попами. Персонажів показували в негативному надуманому світлі: віруючих – здебільшого малограмотними бабусями, а священнослужителів – спотвореними і непривабливими п’яницями (іл. 2–3), ненажерливими, жадібними і хтивими, з пихатим виразом обличчя та великим черевом (іл. 4).

Іл. 2. Мал. Бе-Ша. Перець. 1961. № 20

Ил. 3. Мал. Александровича.
Переиц. 1963. № 16

Ил. 4. Мал. Бе-Ша.
Перець. 1963. № 18

Як правило, негативний карикатурний образ “попів” був безособовий, лише в поодиноких випадках до малюнку додавався текст про конкретну духовну персону. Так у п'ятому номері “Перця” за 1963 р. поміщено малюнок В. Зелінського (*ил.* 5) з текстом: “Колишнього Чернігівського та Ніжинського архієпископа Є. Сухевича засуджено до 8 років тюрми за шахрайство та розпусту”.

Іл. 5. Мал. В. Зелінського. Перець. 1963. № 5

Об'єктами критики були тільки священники Руської православної церкви, бо всі інші релігійні номінації в СРСР визнавались поза законом, і для читачів “Перця” – здебільшого колгоспників та робітників – їх не повинно було існувати. За весь період 1957–1990 рр. немає жодної карикатури на протестантів. Щодо Греко-католицької церкви, то вона була ліквідована собором 1946 р. і її підпілля розглядалось як “прояви українського буржу-

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

азного націоналізму”. Критики націоналістів у журналі було доволі багато, але ця тема є поза межею нашого дослідження (детальніше див. Родигін, 2022).

За весь досліджуваний період у “Перці” виявлено тільки дві чорно-білі карикатури на Римо-католицьку церкву. Перша надрукована 1957 р. як ілюстрація до уривку з памфлета Ярослава Галана “Отець тьми і присні” під назвою “Міндсенті втрачає терпіння”, на якій угорський кардинал Міндсенті¹ з факелом у руках підвищується над карикатурними повстанцями (іл. 6). Друга карикатура на Католицьку церкву опублікована у грудневому номері журналу за 1960 р. Вона додавалась до публіцистичного оповідання під назвою “Ганстери у сутанах”, де йшла мова про вимагання у жителів італійського містечка Мадзаріно на Сицилії великої суми грошей ганстерами, яких очолив “монах падре Кармеліо” (іл. 7).

Іл. 6. Карикатура на примаса Угорщини Йозефа Міндсенті (Без авторства).
Перець. 1957. № 1

Іл. 7. Ілюстрація до оповідання “Ганстери у сутанах”. Мал. Л. Каплана.
Перець. 1960. № 12

Водночас художники показували реальний стан свідомості радянських людей, їхньої подвійної моралі, коли не заперечуючи вголос антиклерикальної ідеології, вони продовжували потай використовувати релігійні атрибути та здійснювати церковні обряди. У такому випадку малюнки нагадували дружні шаржі, а персонажі виглядали гротескно доброзичливими. Наприклад, атрибути бібліотеки на малюнку К. Заруби у 14-му номері “Перця” за 1958 р. (іл. 8) та письмового стола на малюнку З. Толкачова у 20-му номері журналу за 1959 р. (іл. 9) дають підстави вважати, що гротескні чоловічі персони – науковці або державні чиновники, які погоджуються, щоб бабуся ішла з їхніми синами до церкви. Критику їхньої роздвоєної свідомості підкреслюють тексти до малюнків, які подаються як монологи: батька – “Можете піти з бабою до церкви, але пам’ятай, що Бога немає і ніколи

¹ Йозеф Міндсенті – угорський кардинал, архієпископ Естергома і примас Угорщини. Активний діяч Угорської революції 1956 р.

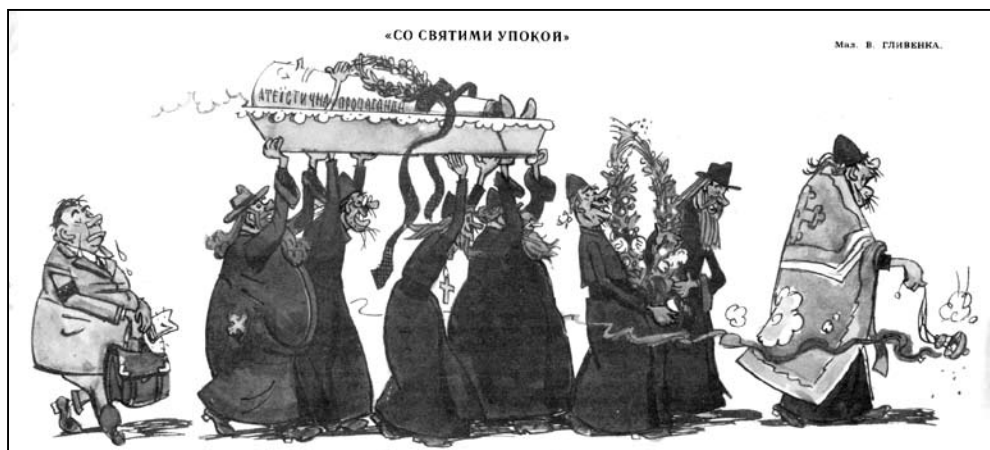
не було” (Перець. 1958. № 14) та бабусі – “Не будемо заважати татові – підемо до церкви” (Перець. 1959. № 20).

Іл. 9. Мал. Толкачова. Перець. 1959. № 20

Іл. 8. Мал. К. Заруби. Перець. 1959. № 13

Інша карикатура “Перця” показує похорон за участю священника, а саркастичне зображення пузатого чоловіка з портфелем і паперами в руці, який іде за процесією ченців, дає підстави думати, що це – партійний чиновник, який так проводить в останню путь когось із своїх рідних (іл. 10).

Іл. 10. Мал. В. Гливенка “Со святыми упокой”.

Сумний випадок в нашому населеному пункті. Перець. 1963. № 6

Окремі малюнки виражали критику відповідальних за неналежну атеїстичну пропаганду, яка мала здійснюватися шляхом ширшого залучення інтелігенції, зокрема вчителів, сільських клубних та музейних працівників до проведення лекцій, вечорів читань і доповідей. На карикатурі розіграно діалог між комічно зображеним священником, який зупинив свій автомобіль біля сільської церкви, і чоловіком у вишиванці та галіфе:

– Клуб у вас є? Кіно крутять? А лекції читають?

– Ні.

Шофер, завертай у село (іл. 11).

Іл. 11. Мал. В. Гливенка "Злачне місце". Перець. 1960. № 7

Чималу кількість сюжетів карикатур "Перця" релігійної тематики можна розглядати по-різному: з однієї сторони художники виконували партійні замовлення щодо критики незадовільної атеїстичної пропаганди, а з іншої – їхні роботи показували її абсурдність, формалізм, засвідчували живучість релігії.

Окрема увага комуністичної влади приділялася здійсненню атеїстичного виховання серед молоді, яке покладалося на комсомольські осередки. У цьому контексті карикатури "Перця" наглядно демонструють, що їхня робота не була результативною. Сміслового навантаження додавали підписи до малюнків, як правило, у вигляді монологів: "Де ж це мій комсомольський квиток? Добре, що я поклав його за іконою" (іл. 12) або "Обдурив! А казав чесне комсомольське, що зі мною одружиться" (іл. 13).

Іл. 12. Мал. К. Заруби. Перець. 1959. № 19

Іл. 13. Мал. В. Зелінського. Перець. 1958. № 22

Активна боротьба з релігією 1960-х рр., що здійснювалася під гаслами відновлення ленінської соціалістичної законності, вимагала корекції редакційної політики “Перця”, яка зумовлювалася прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культ” та відповідної постанови Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. (КПРС і радянська..., 1962, с. 124). Компартійний ідеолог М. Суслов в одній зі своїх статей, опублікованій у журналі “Коммунист” за 1962 р., до негативних суспільних явищ, які перешкоджають утвердженню соціалістичної ідеології, відносив пияцтво, злодійство, хуліганство, дармоїдство, хабарництво, бюрократію тощо (Суслов, 1962, с. 38). У руслі цих тенденцій художники “Перця” стали активно використовувати біблійні образи та релігійні сюжети для викриття проблемних кризових явищ тодішньої соціалістичної дійсності. Художник Л. Каплан передає проблему малої кількості дитячих дошкільних закладів і труднощі влаштування туди грудних дітей: жінка в образі Богородиці з відчаєм запитує: “Де ж дитячі ясла?” (іл. 14). В іншому його творі з підписом “Поставлю Миколі-чудотворцю свічку, може про запчастини подбає” порушується проблема ремонту техніки на виробництві через “дефіцит” запасних деталей (іл. 15).

Іл. 14. Мал. Л. Каплана “Випадок у Вифлеємбуді”. Перець. 1963. № 7

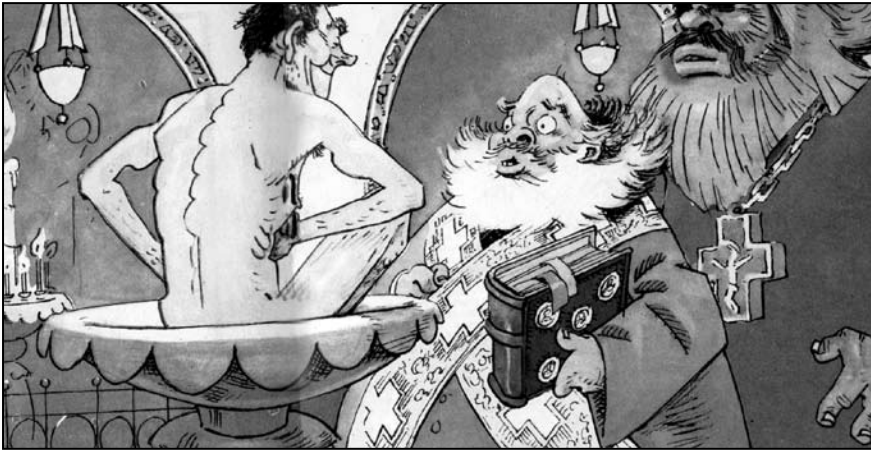

Іл. 15. Мал. Л. Каплана. Поставлю Миколі-чудотворцю свічку, може про запчастини подбає. Перець. 1963. № 14

Відсутність міських лазень та води у квартирах засвідчує карикатурна робота К. Заруби, під якою подано діалог між священником та оголеним чоловіком, що заліз у храмову посудину для хрещення дітей:

- Чого це ти, сину мій, надумавсь так пізно хреститися?
- Треба ж де-небудь помитися – наша баня вже другий рік на ремонті (іл. 15).

Друга половина 1960-х рр. характеризувалась послабленням втручання держави в релігійні справи. Одразу ж після усунення Хрущова від влади, у грудні 1964 р. Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення “соціальної законності” щодо віруючих. У 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР та УРСР прийняли постанови “Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих” (Бондарчук [та ін.], 2010, с. 38–39). Відповідно у другій половині 1960-х рр. антирелігійні сюжети зустрічаються в “Перці” рідше. Релігійна тематика

Іл. 16. Мал. К. Заруби “Хрещення”. Перець. 1963. № 2

висвітлювалась здебільшого у постійній рубриці “Житіє святих та нечестивих”, започаткованій молодими художниками Анатолієм Петровичем Василенко (1938–2022) і Сергієм Івановичем Герасимчуком (1939–1984) (іл. 17).

А. Василенко почав співпрацювати з журналом “Перець” від початку 1960-х рр. Одночасно він працював у дитячих журналах “Барвінок”, “Малятко”, “Весёлые картинки”, а у журналі “Перчень” був головним художником. С. Василенко ілюстрував періодичні видання “Вітчизна”, “Дніпро”, “Ранок”; мав свою сторінку в газеті “Сільські вісті”; здійснив оформлення майже до трьохсот книжок (Бондаренко, 2020, с. 20). Таким же плідним талантом відзначився і С. Герасимчук. У “Перці” він вів тематичні серії: “Житіє святих і нечестивих”, “Картини з життя первісної людини” та “Незвичайні ситуації”, був членом редколегії журналу. Також працював у газеті “Зірка”, видавництві “Веселка”, журналах “Україна”, “Дніпро” та інших виданнях. За своє творче життя він створив тисячі веселих, дошкульних, соціально й політично насичених карикатур. Обоє були найпопулярнішими українськими сатириками-графіками другої половини ХХ ст., відзначалися рідкісним умінням знайти, побачити тему карикатури у звичайних життєвих колізіях, а потім втілити побачене у дуже веселому, в’їдливому малюнку, графічна стилістика якого не схожа ні на чий творчий почерк, притаманна тільки їм.

Іл. 17. Логотип рубрики “Перця”
“Житіє святих та нечестивих”

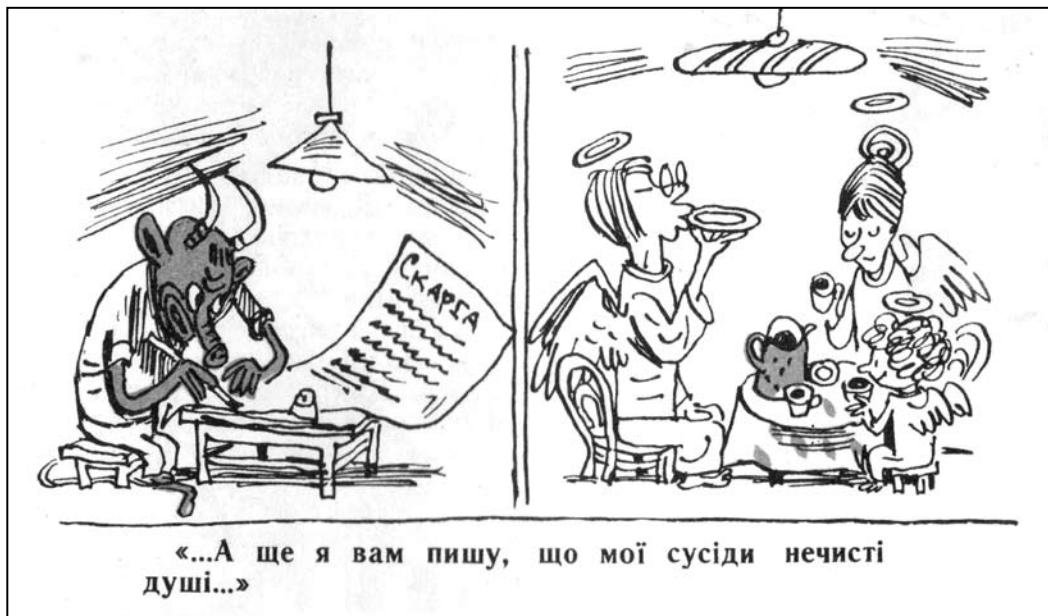
Рубрика “Життє святих і нечестивих” здебільшого займала цілу сторінку “Перця” і складалася з багатьох дрібних малюнків – від семи до дванадцяти. В образах персонажів Раю та Пекла вгадувались обивателі тодішньої радянської дійсності: злодії та шановані чиновники-корупціонери, які шляхом розкрадання державного майна будували собі будинки й дачі (іл. 18); молоді жінки в образі ангелів, які ладні вийти заміж за Чорта, заради багатства і статусу (іл. 19); підлабунники, наклепники, анонімники і “стукачі” (іл. 20).

Іл. 18. Перець. 1963. № 17

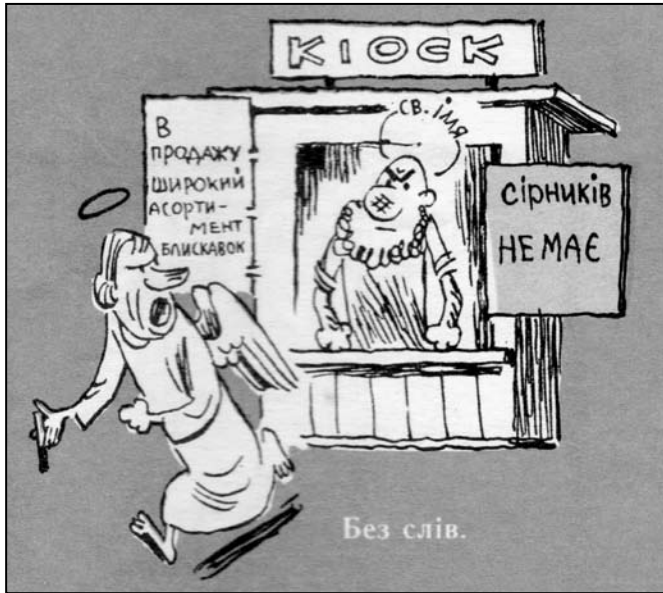
Іл. 19. Перець. 1963. № 19

Іл. 20. Перець. 1965. № 21

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Тематичні сюжети коміксів викривали негативні явища радянської економіки, зокрема дефіцит товарів у магазинах (іл. 21), корупцію, “блат”, хабарництво, тіньову продаж товарів та послуг тощо (іл. 22).

Іл. 21. Перець. 1965. № 16

Іл. 22. Перець. 1968. № 16

Протягом другої половини 1960-х рр. рубрика “Життя святих і нечестивих” була в кожному номері журналу. Вона продовжувала виходити аж до початку “перебудовного” періоду. Невеличкі за розмірами, густо заповнені картинки на сторінці “Життя...” виконані швидко і легковажно тушшю, аквареллю чи гуашшю. Та якими б різноманітними не були зовнішні атрибути сатиричної графіки, її мета лишалася

незмінною: допомогти суспільству позбутися вад і скинути народів зі своєї ший номеклатурних паразитів-пристосуванців.

Після деякого пом'якшення атеїстичної політики редакція “Перця” у наступному сьомому десятилітті знову повернулася до посиленої критики “релігійних пережитків”. Це було вмотивовано прийняттям 1971 р. постановою ЦК КПРС “Про посилення атеїстичного виховання населення”, у якій зазначалось, що в ряді регіонів “партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів” (Бондарчук [та ін.], 2010, с. 42). Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання і Компартією України. В лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання “Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму”. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький наголошував, що ідейно-виховна робота парторганізацій “повинна нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю громадянами СРСР релігії у будь-якій формі та виявах” (Цит. за: Бондарчук [та ін.], 2010, с. 44). Кількість партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, які приймалися в наступні роки, була неймовірно велика. Тільки протягом 1971–1975 рр. з різних аспектів атеїзму і критики релігії захищено понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт (Бондарчук [та ін.], 2010, с.44). Розроблялись методи атеїстичної пропаганди, які передбачали нову хвилю активізації культурних заходів, агітаційних лекцій тощо. Карикатури “Перця”, які відображали

Іл. 23. Мал. А. Свинцова.
Перець. 1972. № 6

Іл. 24. Мал. А. Свинцова.
Перець. 1973. № 23

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

декларативність таких дій, є цінним джерельним матеріалом до вивчення їхньої безрезультативності.

Промовистою є карикатура А. Свинцова з таким підписом: “Що сьогодні буде: лекція в клубі чи служба в церкві”. За столом сидить принишклий чиновник, на стіні висить план культурно-масової роботи. Навпроти нього – крупна постать священника, який своїм великим кулаком стискає руку чиновника, як в армрестлінгу. За вікном видно дорогу, яка розділяє будівлі клубу і церкви навпроти (іл. 23). Те, що деякі лекції нагадували релігійні проповіді, демонструє малюнок В. Гливенка, на якому за трибуною – молодий чоловік з довгим волоссям, пальці його правої руки складені у благословляючому персті, а старенькі бабусі промовляють багатозначно одна одній: “Десь я його вже бачила” (іл. 24).

Безмістовність і непотрібність видань атеїстичної літератури показує карикатура у “Житті святих і нечестивих”: до видавництва під назвою “Чортвидав” автор приніс товстий рукопис, на палітурці якого написано “Чортзна-що” (іл. 25).

Іл. 25. Фрагмент з рубрики “Життя святих і нечестивих”.
Перець. 1981. № 15

Як і в попередні 1960-ті рр., зі сторінок “Перця” насміхались над збереженням релігійного побуту в родинній традиції, що водночас приховувався від інших. Так малюнок С. Герасимчука доповнює діалог між батьком і бабусею, яка вдягає хлопчикові хрестик:

- Що ж ви, бабусю, дитині хрестик чіпляєте? Засміють...
- А ми його піонерським галстуком прикриваємо (іл. 26).

Іл. 26. Мал. С. Герасименка. Перець. 1973. № 9

Переломний момент у розширенні кількості тематик, присвячених гострим соціальним проблемам, відбувся на початку 1970-х рр. Із ростом кількості сюжетів, спрямованих на висміювання споживання, неминуче зростала кількість карикатур та текстів про нові соціальні виклики. Однією з таких контroversійних тематик “Перця” стали неформальні відносини. К. Єремєєва вважає, що під неформальними відносинами в широкому сенсі слова розуміють взаємини, у яких присутній особистісний аспект, а більш вузькому – відносини, в яких суб’єкти встановлюють зв’язки одне з одним поза межами прийнятих правил, за фасадом “радянського способу життя”: блат, корупція, патерналізм, просування родичів на керівні посади, намагання дістати бажані продукти “з-під поли” тощо (Єремєєва, 2022, с. 361). В СРСР заборонялося відкрито говорити про такі явища, але формат “Перця” дозволяв зображувати їх за допомогою образів біблійних сюжетів (чортів, ангелів, святих, апостолів і самого Бога). У період “застою” відчувалась гостра економічна криза, позначена низькою продуктивністю виробництва і суцільним браком продукції. Пряма мова про такі явища могла загрожувати звинуваченням у “безпідставній критиці радянської дійсності”, але це можна було подати через сміховинні біблійні персонажі, що сприймалось партійними чиновниками як карикатури на антирелігійну тематику. Так у сюжеті худ. А. Артунянца чорти принесли у Рай ящик цвяхів, гайки і пилку. Між св. Петром і ще одним апостолом відбувається діалог:

Іл. 27. Мал. А. Арутюнянца.
Перець. 1976. № 11

- Чорти вимагають за ремонт дюжину православних душ?
- Доведеться дати, бо на райремонтну контору надії мало (іл. 27).

Період застою позначився значною кількістю художніх сюжетів розважально-го побутового гумору. Простежується тенденція до збільшення частки сюжетів щодо несправедливого розподілу суспільних благ. З цією тематикою пов'язані карикатури, присвячені неформальним відносинам (блат, спекуляція, патерналізм, хабарництво тощо) (іл. 28). В гумористичному дискурсі частіше можна зустріти сюжети про дефіцит будь-яких товарів та довгих черг за ними. У саркастичних малюнках з'являються ситуації несвоєчасного виконання замовлень у закладах хімічнки (іл. 29), неякісних продуктів у закладах харчування (чорти доливають в казан до смоли кухарю борщ, який він готував у заводських їдальнях (іл. 30), тотальне розкрадання суспільної власності і неефективність економіки (іл. 31). На думку Єремєєвої, карикатуристи зображали торгівлю “з-під прилавку” як ірраціональне бажання громадян здобути щось забороненим шляхом, а недостатня кількість певних продуктів пояснювалась скоріше недбалістю окремих місцевих керівників (Єремєєва, 2022, с. 370). Сміслові наповнення карикатур підсилювалось влучними до них підписами.

Іл. 28. Фрагмент з “Життя святих”.
Перець. 1980. № 12

Підпис:

- А цей тип чого не в казані з нами?
- Та це ж відомий хабарник. І тут на лапу Вельзевулу поклав.

Іл. 29. Фрагмент з “Життя святих”.
Перець. 1974. № 24

Підпис:

- Замовлення ще не готове.
- Доведеться вам зустрічати
- Новий рік за старим стилем

Іл. 30. Мал. С. Герасимчука.
Перець. 1982. № 22

Підпис:

- До смоли вирішили до-
- давати трохи того борщу,
- що він готував у заводській
- їдальні.

Іл. 31. Фрагмент з “Життя святих”.
Перець. 1978. № 2

Підпис:

- Знову смола не біжить! Васю,
- відремонтуй кран, півлітри поставлю

Поширені явища недбалості, халатності, розхлябаності у виробничих відносинах висвітлює малюнок А. Василенка: біля дверей з написом “РАЙбаза” стоїть св. Петро з ключами; ангели розкривають ящик, сподіваючись, що у ньому будуть свічки, але

Іл. 32. Мал. А. Василенка. Перець. 1973. № 15

там виявились кочерги, які потрібні чортам у Пеклі. Сюжет загострює напис: “Чого розкричалися? У чортів на свічки обміняєте, вони їх вчора одержали на базі” (Перець. 1973. № 15) (іл. 32).

Протягом періоду застою частка релігійних сюжетів, присвячених неформальним відносинам поступово збільшувалася. В міру того, як тіньові схеми отримання незаконних переваг проникали у всі сфери суспільного життя, розширювалась і саркастична тематика релігійних сюжетів “Перця”. Тема блату та патерналізму в різних проявах – приблизно половина всіх сюжетів, у яких сатирики розкривали оминання встановлених правил та норм. Передусім – це протекція з боку “когось, хто мав подзвонити”, як засіб досягти бажаних посад та оминати бюрократичну тяганину. Цим сюжетам навіть присвячували обкладинки “Перця”, тобто найбільш показові сторінки, які мали сформувати загальний настрій видання. Довга черга ангелів на вступні екзамени до інституту і чорти, які пролазять туди через димохід на малюнку 19-го номера “Перця” за 1978 р. – сатира на корупційні схеми вступу до вузу (іл. 33). На думку К. Єремєєвої, абсурдність подібних ситуацій інколи підкреслювалась алегоричними

Іл. 33. Мал. 3 серії “Життє святих і нечестивих”. Перець. 1978. № 19

сюжетами, в яких до раю також намагались потрапити посиленням на “дзвінок згори” (Єремєєва, 2022, с. 438).

Отже, релігійні сюжети карикатур сатирично-гумористичного журналу “Перець” вмотивовані антирелігійною політикою СРСР та ідеологічними настановами Комуністичної партії. У 1960-х рр. переважали карикатури православних священників, яких зображували товстими, хтивими і зажерливими. Інші релігійні конфесії в об’єктив художників не потрапляли, оскільки привертання уваги до їхнього нелегального існування вважалось небажаним. У руслі офіційної критики неналежного рівня атеїстичної роботи низинними партійними організаціями, науковими і культурно-освітніми установами значна кількість карикатур була присвячена темі висміювання релігійних пережитків. З другої половини 60-х рр. і до початку 80-х рр. ХХ ст. чільне місце займають сюжети взаємовідносин між біблійними героями – святыми, ангелами, чортами, через які художники журналу передавали явища радянської дійсності: несправедливий розподіл суспільних благ, патерналізм, хабарництво, дефіцит товарів, крадіжки і випуск бракованої продукції на підприємствах тощо.

1. Андрейканіч, А. І. (2012). Толкачов Зіновій Шендерович. *Антологія українського плаката першої третини ХХ століття*. Косів: Вид. дім “Довбуш”, 103.
2. Бондаренко, В. (2020, 24 квітня). Котячі шедеври від народного художника Василенка. *Українське слово*, 15, 20.
3. Бондарчук, П. М., Даниленко, В. М., Крупина, В. О., Кубальський, О. Н. (2010). *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України.
4. Босько, В. (2004). Заруба Костянтин Васильович. *Визначні постаті Степової Еллади / Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського, І. Кіровоград*, 113.
5. Гела, О. (2016, 26 травня). Антирелігійна пропаганда на сторінках журналу “Перець” в 1953–1964 рр.: досвід використання баз даних. *Historians*. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m>.
6. Григораш, Д. С. Бе-ша Борис Мойсейович. *Енциклопедія Сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-39583>.
7. Єремєєва, К. (2018). “Бити сатирою: журнал “Перець” в соціокультурному середовищі Радянської України”. Харків.
8. Єремєєва, К. (2018). “Перчити і приперчувати!”: Завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу “Перець”). *Український історичний журнал*, 1, 126–140.
9. Єремєєва, К. (2022). Бити сатирою: журнал “Перець” про “антиподів комунізму”. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*. Віктор Даниленко (відп. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 357–379.
10. Журнал “Перець” 1928 року: безжалісна сатира часів згортання НЕПу. <https://was.media/microformats/zhurnal-perec-1928-roku>.
11. Зелінський Валерій Федорович. (1997). *Мистецтво України: біографічний довідник*. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський (упоряд.). Київ: “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 260–261.

III. ЦЕРКВА В СРСР. ЕКСПАНСІЯ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

12. Калитенко, Т. (2021, 22 жовтня). Малювати, щоб не плакати: гострі комікси про Україну тоді й тепер в журналі “Перець”. *Заборона*. <https://zaborona.com/malyuvaty-shhob-ne-plakat-gostri-komiksy-pro-ukrayinu-todi-j-teper-v-zhurnali-perecz>.
13. Карикатури. Ігор Александрович. (1991). *Бібліотека “Перця”*, 377. Київ: Радянська Україна.
14. *КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду* (3б. док. і матеріалів). (1962). Київ: Держполітвидав УРСР.
15. Лабінський, М. (2004). Бойко Леонід Семенович. *Енциклопедія Сучасної України*. file:///Users/maxim/Downloads/Encyclopedia_of_Modern_Ukraine_article_36106.pdf.
16. Ламонова, О. (2019). Арутюнянц (Арутюнян) Анатолій Саркісович. *Словник художників України: біобібліографічний довідник* (Книга 1: А–В). Київ: вид-во ІМФЕ, 70–71.
17. Нестеренко, П. (2013). Агніт-Следзевський Казимир Генріхович. *Шевченківська енциклопедія*: у 6 т., 1. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 132–133.
18. Нотатки до біографічних роздумів Павла Глазового. (2011, 11—17 травня). *Персонал люкс*, 19 (424). <http://www.personal-plus.net/424/7945.html>.
19. Суслов, М. А. (1962). XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук. *Коммунист*, 3, 36–42.
20. Якубець, А. (2018). До питання джерельної бази історії радянського повсякдення (на прикладі журналу “Перець”). *Український історичний журнал*, 3, 145–153.

References

1. Andreikanich, A. I. (2012). Tolkachov Zinovii Shenderovych. *Antolohiia ukrainskoho plakata pershoi tretyny XX stolittia*. Kosiv: Vyd. dim “Dovbush”, 103 (in Ukrainian).
2. Bondarenko, V. (2020, 24 kvitnia). Kotiachi shedevry vid narodnoho khudozhnyka Vasylenka. *Ukrainske slovo*, 15, 20 (in Ukrainian).
3. Bondarchuk, P. M., Danylenko, V. M., Krupyna, V. O., Kubalskyi, O. N. (2010). *Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh – 1980-kh rokakh i suchasna praktyka mizhkonfesiinykh vidnosyn*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
4. Bosko, V. (2004). Zaruba Kostiantyn Vasylovych. *Vyznachni postati Stepovoi Ellady / Kirovohradskiy oblasnyi instytut pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity imeni Vasylya Sukhomlynskoho*, 1. Kirovohrad, 113 (in Ukrainian).
5. Hela, O. (2016, 26 travnia). Antyrelihiina propahanda na storinkakh zhurnalu “Perets” v 1953–1964 rr.: dosvid vykorystannia baz danykh. *Historians*. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1906-hela-o-m> (in Ukrainian).
6. Hryhorash, D. S. Be-sha Borys Moiseiovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. <https://esu.com.ua/article-39583> (in Ukrainian).
7. Ieremieieva, K. (2018). “Byty satyroi: zhurnal “Perets” v sotsiokulturnomu seredovyshechi Radianskoi Ukrainy”. Kharkiv (in Ukrainian).
8. Ieremieieva, K. (2018). “Perchyty i pryperchuvaty!”: Zavdannia radianskykh satyrychnykh vydan (na prykladi zhurnalu “Perets”). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 126–140 (in Ukrainian).
9. Ieremieieva, K. (2022). Byty satyroi: zhurnal “Perets” pro “antypodiv komunizmu”. *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy*. Viktor Danylenko (Eds.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 357–379 (in Ukrainian).

10. *Zhurnal “Perets” 1928 roku: bezzhalisna satyra chasiv zghortannia NEPu*. <https://was.media/microformats/zhurnal-perec-1928-roku> (in Ukrainian).
11. Zelinskiy Valerii Fedorovych. (1997). *Mystetstvo Ukrainy: Biohrafichnyi dovidnyk*. A. V. Kudrytskyi, M. H. Labinskyi (Comp.). Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” imeni M. P. Bazhana, 260–261 (in Ukrainian).
12. Kalytenko, T. (2021, 22 zhovtnia). Maliuvaty, shchob ne plakat: hostri komiksy pro Ukrainu todi y teper v zhurnali “Perets”. *Zaborona*. <https://zaborona.com/malyuvaty-shchob-ne-plakat-gostri-komiksy-pro-ukrayinu-todi-j-teper-v-zhurnali-perecz> (in Ukrainian).
13. Karykatyry. Ihor Aleksandrovych. (1991). *Biblioteka “Pertsia”, 377*. Kyiv: Radianska Ukraina (in Ukrainian).
14. *KPRS i radianska derzhava pro relihiu ta ateistychnu propahandu (Zb. dok. i materialiv)*. (1962). Kyiv: Derzhpolitydav URSR (in Ukrainian).
15. Labinskyi, M. (2004). Boiko Leonid Semenovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. file:///Users/maxim/Downloads/Encyclopedia_of_Modern_Ukraine_article_36106.pdf (in Ukrainian).
16. Lamonova, O. (2019). Arutiunians (Arutiunian) Anatolii Sarkisovych. *Slovnyk khudozhnykiv Ukrainy: Biobibliohrafichnyi dovidnyk (Knyha 1: A–V)*. Kyiv: vyd-vo IMFE, 70–71 (in Ukrainian).
17. Nesterenko, P. (2013). Ahnit-Sledzevskyi Kazymyr Henrikhovych. *Shevchenkivska entsyklopediia: u 6 t., 1*. Kyiv: In-t literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, 132–133 (in Ukrainian).
18. Notatky do biohrafichnykh rozдумiv Pavla Hlazovoho. (2011, 11—17 travnia). *Personal liuks*, 19 (424). <http://www.personal-plus.net/424/7945.html> (in Ukrainian).
19. Suslov, M. A. (1962). XXII sezd KPSS y zadachy kafedr obshchestvennykh nauk. *Kommunist*, 3, 36–42 (in Russian).
20. Iakubets, A. (2018). Do pytannia dzherelnoi bazy istorii radianskoho povsiakdennia (na prykladi zhurnalu “Perets”). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 145–153 (in Ukrainian).